

УДК 821.161.2'373:001.4:82-92(477)(092)
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.3/05>

Курівчак С.-М. Т.

Національний університет «Львівська політехніка»

Булик-Верхола С. З.

Національний університет «Львівська політехніка»

ЯВИЩЕ ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ В ПАМФЛЕТІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО «УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ»

У статті досліджено явище детермінологізації у памфлеті Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія», оскільки це мовне явище у текстах цього письменника-публіциста лінгвісти ще не вивчали. Детермінологізацією називаємо втрату терміном його дефініції та переходу з наукового дискурсу до загальноповсякденної лексики. Динаміку словникового складу забезпечують взаємопов'язані й безперервні процеси термінологізації та детермінологізації, тобто пересуваннями від периферії до ядра мовної системи і від ядра до периферії.

Залежно від того, наскільки і як саме змінено значення слова виділено три рівні детермінологізації – функційний (використання термінів у прямому значенні, але поза їхнім термінологічним полем), лексико-семантичний (терміни частково втрачають свою дефінітивність, коли внаслідок метафоричного або метонімічного перенесення набувають загальномовного значення; тут наявні об'єктні, предикативні й атрибутивні детермінологізми) та семантико-стилістичний (терміни втрачають дефінітивні ознаки і збагачують мовлення, зокрема публіцистичне, стилістичними фігурами).

Зосереджено увагу на тому, як письменник вдало використав терміни різних тематичних груп у публіцистичному тексті: медичні, біологічні, релігійні терміни втратили свої дефінітивні та системні характеристики і набули емоційно-експресивного забарвлення. Досліджено, якого нового значення набули використані терміни та яким чином вони поєдналися з іншими словами в одному реченні та думці, що її мав на меті висловити автор. Визначено, які стилістичні фігури утворюють терміни внаслідок часткової зміни або цілковитої втрати своєї дефініції. Семантико-стилістична детермінологізація спричинює появу тропів та стилістичних фігур, серед яких у памфлеті Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія» численними є приклади метафори, метонімії, іронії, антитези, персоніфікації.

Явище детермінологізації в публіцистичному мовленні надає авторському тексту нового, часто емоційно-експресивного звучання, а також є продуктивним для розвитку кількісних і якісних змін у нашій мові.

Ключові слова: детермінологізація, термін, публіцистичний текст, детермінологізм, стилістичні засоби.

Постановка проблеми. Терміни різних тематичних груп активно проникають у кожен сферу нашого життя, попри те що найчастіше ми асоціюємо їх із науковим стилем. Автори художніх та публіцистичних творів використовують терміни, піддаючи змінам значення цих лексем: розширюється їхня лексико-семантична, стилістична та функційна характеристика. Спостерігаємо явище детермінологізації, під яким розуміємо втрату терміном «своїх дефінітивних і системних характеристик і перехід до загальноповсякденної лексики» [1, с. 19] й процес введення публіцистами термінів у їхні памфлети, есе, нариси, фейлетони тощо. **Актуальність** дослідження зумовлена потребою вивчення явища детермінологізації у творах

Миколи Хвильового, оскільки термінологічну лексику, що органічно увійшла в публіцистичний текст і є важливим компонентом індивідуального авторського стилю цього автора, раніше не досліджували.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище детермінологізації вивчало чимало українських учених, зокрема Г. Наконечна [1], Г. Городиловська [2], Н. Клименко [3], Л. Бублейник [4], З. Куньч [5] та інші.

У науковому дискурсі використовують поняття *детермінологізм* – «термін, що покинув своє термінологічне поле, тобто зазнав впливу детермінологізації» [1, с. 19]. З. Куньч наголошує, що в художніх та публіцистичних текстах детерміно-

логізми «не лише слугують для точного й влучного позначення тих чи інших понять і сприяють підвищенню інтелектуального рівня читачів, вони також покликані створювати нові яскраві та оригінальні засоби (тропи, фігури) та посилювати емоційний вплив, насичуючи текст експресією» [5, с. 60]. Важливою є думка Л. Бублейник про те, що «набуваючи самостійного значення, терміни стають однією з найактивніших складових частин лексики художнього мовлення, однією зі стильових домінант контексту художнього твору» [1, с. 35].

Мета цього дослідження – розглянути використання явища детермінологізації як способу створення образності та виразності в памфлеті «Україна чи Малоросія» українського письменника й публіциста Миколи Хвильового та прослідкувати введення в текст термінів різних тематичних груп. Для досягнення цієї мети реалізуємо кілька конкретних завдань: по-перше, розглянути теоретичні аспекти явища детермінологізації та виявити його особливості; по-друге, виділити у памфлеті «Україна чи Малоросія» цитати, у яких наявне явище детермінологізації; по-третє, пояснити яке саме значення ховається за використаними автором термінами та виявити стилістичні фігури, якими стали такі вирази.

Виклад основного матеріалу. Детермінологізація – це «соціально мотивоване явище міграції термінів за межі своїх термінологічних систем» [6, с. 130]. Поширення процесу термінологізації й детермінологізації пов'язане з інтелектуалізацією мови, яку «геніальні праці в 1929 році назвуть серед тенденцій, що визначають подальший розвиток літературних мов Європи в ХХ сторіччі, так само, як і окреслять зв'язок її з термінологізацією та детермінологізацією лексики» [3, с. 151]. Термін існує як термін тільки до того часу, поки не виходить за межі свого значення у термінологічному полі. Як тільки цей зв'язок порушується чи переривається, відбувається детермінологізація. Набуваючи загального вжитку, термін стає словом загальної лексики, позбавленим термінологічної точності і вже не пов'язаним зі спеціальними поняттями, існуюча для нього в системі термінів дефініція стає непотрібною [7]. У результаті взаємодії із засобами художньої літератури відбувається своєрідна експресивна детермінологізація раніше нейтральних термінів. Ця детермінологізація пов'язана з метафоричним переосмисленням спеціальних слів, у результаті чого проходить розширення їхнього значення [2]. Т. Панько зауважує, що детермінологізованим може бути термін

і в прямому значенні, тобто наукова номінація «із спрощеним компонентним складом термінологічних значень» [6, с. 130].

Розглядаємо три рівні детермінологізації залежно від ступеня втрати чи зміни термінами своєї дефініції – функційний, лексико-семантичний та семантико-стилістичний. Склад, функції, способи введення термінологічної лексики в мовну канву твору показові певною мірою для мови сучасної публіцистики в цілому, вони визначають тенденції розвитку публіцистичного стилю на сучасному етапі; водночас вони характеризують індивідуальний стиль письменника. Стилістичні, експресивні функції термінологічної лексики, введення її в текст, поєднання з іншими лексичними групами відтворюють стильову манеру письменника [4]. Наведемо приклади з памфлету «Україна чи Малоросія» Миколи Хвильового та розглянемо детальніше всі рівні.

Перший рівень (функційний) передбачає перехід конкретного слова до загальноживаної лексики внаслідок використання терміна поза межами його термінологічного поля. «Плужанський анальфabetизм давно вже сидить нам в печінках...» [8]. *Анальфabetизм* – це неуктство, неграмотність [11, т. I, с. 42], а в цьому контексті означає «безглуздість ідей, що їх просуває організація».

На другому рівні (лексико-семантичному) детермінологізації терміни набувають нового значення внаслідок метафоричного чи метонімічного перенесення. Тут можна виділити ще об'єктні, предикативні й атрибутивні детермінологізми, які різняться залежно від того, що саме переосмислюється – об'єкт, його дія чи ознака. Наприклад, у реченні «...Юринець несподівано впадає в пилипенківську вульгарщину» [8] бачимо предикативний детермінологізм, адже *впадати* за словником має значення «вливатися, втікати в річку, море, озеро тощо; ввалюватися, западати всередину; набувати певного стану» [11, т. I, с. 748], а в цьому контексті означає «почати підтримувати якунебудь ідею, схилитися до певних поглядів».

У реченні «Коли на шлункові мотиви нового лозунга ми реагували холодком матеріаліста-обсерватора...» [8] спостерігаємо атрибутивний детермінологізм, бо *шлунковий мотив* – це радше мотив сумнівний, суперечливий, а в словнику зафіксовано лише значення «прикметник до шлук» [11, т. II, с. 491].

«Треба бути діалектиком і знати, що коли Юринцева схоластика не находе місця в сьогоднішньому житті...» [8] *Схоластика* – це панівний напрям у середньовічній ідеалістичній філо-

софії, представники якого за допомогою філософських положень намагалися обґрунтувати богослов'я [11, т. IX, с. 898]. Але у памфлеті Миколи Хвильового термін *схоластика* набуває значення «формальні знання, відірвані від життя й практики, мертва, суха наука» і є об'єктивним детермінологізмом.

Третій рівень (семантико-стилістичний) представляють терміни, що цілком змінили дефінітивні ознаки. Семантико-стилістична детермінологізація є причиною появи низки тропів та стилістичних фігур у художньому стилі: метафори, метонімії, персоніфікації, антитези, алітерації, епіфори, тавтології, каламбуру, іронії, алегорії тощо. «Плужанський анальфabetизм давно вже сидить нам в печінках...»[8]. Лексема *Плужанський* є метонімічним утворенням, адже автор мав на увазі широке коло діячів організації «Плуг».

Отже, Микола Хвильовий у памфлеті «Україна чи Малоросія» використав детермінологізми всіх трьох рівнів – функційний, лексико-семантичний (тут наявні об'єктивні, предикативні й атрибутивні детермінологізми) та семантико-стилістичний (збагачує публіцистичне мовленнями стилістичними фігурами).

У мові художніх текстів детермінологізована лексика трансформується у плані емоційно-експресивного забарвлення, розвитку нового метафоричного значення, додавання нових сем, а також нового функціонально-асоціативного використання [9].

Для того, щоб краще зрозуміти як автор ввів у текст терміни та яку думку мав на меті висловити, необхідно розглянути передісторію написання памфлету під час літературної дискусії 1925-1928 років. У Харкові існувало лише дві літературні організації – Спілка селянських письменників «Плуг» та Спілка пролетарських письменників «Гарт», але й ті не могли мирно ужитися. «Плуг» заснував і очолював Сергій Пилипенко, прозваний Папашею за одвічну турботу про молодих письменників. Це була масова культурно-просвітницька організація, яка продукувала чимало літературного шлаку й браку і куди приймали всіх охочих і хоча б письменних. Хвильовому йшлося передусім про кваліфікацію письменника. Він виступив проти «червоної халтури», що її він отожднював із «Просвітою», – проти малоосвічених, бездарних і нахабних графоманів, які ринули в літературу на початку 1920-х, не в останню чергу завдяки «Плугу» й через нього [10]. «Україна чи Малоросія» – памфлет Миколи Хвильового, написаний під час цієї літературної дискусії.

Під час використання термінів у спеціальних сферах спілкування, зокрема в художньому чи публіцистичному тексті, відбувається «пересмищення терміна у художньо-мистецьку площину, де народжуються смислові інновації, зумовлені насамперед контекстом використання» [9, с. 60]. Публіцист часто використовує в памфлеті терміни різних тематичних груп, що, частково втративши та змінивши своє значення, краще передають емоційний настрій висловлення.

Наприклад, «...ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму...» [8]. Медичний термін *атрофувати* Микола Хвильовий використав значенні «викорінити, позбутися». Термін з науки зоології підсилює значення словосполучення *зоологічний націоналізм*, що тут позначає жорстокий, грубий.

«Бо всі ці розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне»[8]. Релігійний термін *воскреснути* у творі означає «відродитися».

«Але наш "галасливий" наполеон не вгмоняється» [8]. *Наполеон* – історична постать, що був одним з найзначніших і суперечливих правителів Франції, у тексті позначає особу Андрія Хвилі, що був активним учасником встановлення радянської влади й спричинився до ліквідації багатьох діячів української культури.

«Чи не прийшов час покинути сахарин красивих слів про "непереривну працю працюючих" і не мазати ним губи нашої молоді?» [8]. *Сахарин* – «дуже солодка на смак біла кристалічна речовина, позбавлена будь-яких поживних якостей; сурогат цукру» [11, т. IX, с. 62], але автор використав цей біохімічний термін радше у значенні «неправдиві промови, солодка брехня».

«Наша інтелігенція, на ваш погляд, і досі в тому самому ембріональному стані...» [8]. *Ембріон* – це біологічний термін що позначає «зародок тварини або людини» [11, т. II, с. 476]. У контексті Хвильовий цим словом назвав «початковий стан, той, що на першій стадії». Таким чином, прослідковуємо, що автор публіцистичного текстів часто додає свої у творі терміни різних тематичних груп саме з метою змінити значення використовованого терміна і підсилити емоційний фон сказаного.

Цитований матеріал дає нам змогу виокремити такі стилістичні засоби на основі використання автором явища детермінологізації:

1) метонімія: «Ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника...»[8] *Селянин та робітник* вжито

як метонімічні номінації, оскільки автор мав на увазі не одного представника, а ціле селянство та робітництво. «...з ім'ям Лютера зв'язано не кволу німецьку буржуазію, а саме активну, яка зуміла кволу гуманізму надати політичний і громадський характер, яка в боротьбу з папством внесла, як відомо, характер народної справи...»[8]. Знову прослідковуємо метонімію, бо у словосполученні *боротьба з папством* враховано усіх прихильників релігійно-політичного центру католицької церкви на чолі з папою римським та ідей, що ці прихильники просувають. «Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру), по суті, не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби»[8]. *Москва не бачила* – вжито у метонімічному значенні «не бачили жителі Москви».

2) персоніфікація: «Хіба докажеш, що не кожний Герострат – Герострат і не кожному крикунові судилося прославитись в Ефесі?»[8] *Герострат* – давньогрецький мешканець, так називають людей, які домагаються слави будь-яким шляхом, навіть злочинним, і не спиняються перед знищенням культурних цінностей [12]. *Ефес* – давньогрецьке місто, а у цьому контексті ці слова використано в тому сенсі, що не кожен може бути людиною, яка просуває наповнені сенсом ідеї, а тому не всі заслуговують мати прихильників.

3) метафора: «Чому ці *теми* неодв'язно *стежать* за російським письменником найгероїчнішої і найзмістовнішої епохи?», «Відціля *витікає* перша *причина*», «Російський пасивний *песимізм* виховував кадри "лишніх людей", попросту кажучи, паразитів...» [8].

4) іронія: «Тоді все-таки дозвольте знов висловити своє безмежне здивування: невже таки в пантеоні не нашлося місця великому реформаторові навіть поруч з рядовим соціал-демократом?» [8]. Тут використано об'єктний детермінологізм, адже *пантеон* – це храм, присвячений всім або багатьом богам у стародавніх греків і римлян або сукупність усіх божеств в якій-небудь політеїстичній релігії [11, т. 6, с. 50], а в памфлеті Миколи Хвильового *пантеон* означає «сукупність гідних пам'яті творчих особистостей». Окрім цього, бачимо у реченні іронію, насмішку з боку автора.

5) антитези: «Російський песимізм породжував класичні гімназії, що з них виходили Рудіні – *високовчені і безпорадні* в практичному житті», «*Золотий вік* російської літератури робило *кволе дворянство*» [8].

Таким чином, можна зауважити, що автор активно використовує явище детермінологізації, змінюючи значення термінів і перетворюючи їх на художні засоби. Мова текстів Миколи Хвильового є насичена великою кількістю тропів, що характеризує індивідуальний авторський стиль. Детермінологізація забезпечує активне збагачення української мови новими значеннєво-номінативними ресурсами. Розглянувши памфлет «Україна чи Малоросія» можемо стверджувати, що термін, як і будь-яке інше слово, може ставати засобом творення художнього тропу.

Висновки і пропозиції.

Отже, у памфлеті Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія» фіксуємо високу частотність вживання детермінологізованої лексики. Окрім використання трьох рівнів такого процесу – функційного, лексико-семантичного та семантико-стилістичного – автор нерідко вдається до видозміни термінів у художні засоби, таким чином збагачуючи емоційну насиченість твору. Семантико-стилістична детермінологізація спричинює появу тропів та стилістичних фігур, серед яких у памфлеті Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія» численними є приклади метафори, метонімії, іронії, антитези, персоніфікації. Індивідуальний авторський стиль Миколи Хвильового дає підстави розглядати детермінологізми як літературні тропи, що влучно передають думку, яку намагається висловити публіцист, підсилюють позитивне чи негативне значення фрази, створюють нові стилістичні засоби.

Процес детермінологізації сприяє збагаченню української мови новими лексемами та семами, а тому автори художніх та публіцистичних текстів активно використовують такий спосіб емоційного підсилення та переосмислення у памфлетах, есе, нарисах та інших. Термінологія в публіцистичному тексті зазнає суттєвих змін, оскільки випадає з лексичної системи відповідної галузі науки та метафорично переосмислюється.

Використання явища детермінологізації в публіцистичному мовленні надає нового звучання авторському тексту. Вміння застосувати детермінологізми та правильно ввести їх у текст є цінним, адже вимагає неабияких зусиль, та водночас є продуктивним для розвитку нашої мови. Явище детермінологізації потребує постійного вивчення та актуалізації для того, щоб прослідкувати за розвитком кількісних і якісних змін у мові.

Список літератури:

1. Наконечна Г. Термінологізація і детермінологізація: ступінь опрацювання й вектори розвитку. *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм: монографія* / Куньч З. Й., Наконечна Г. В., Микитюк О. Р., Булик-Верхола С. З., Теглівець Ю. В. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2018. 180 с.
2. Городиловська Г. Медичні терміни як складова ідіостилю Романа Іваничука. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2016. № 842. Львів: Видавництво Львівської політехніки. С. 115–119.
3. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. 336 с.
4. Бублейник Л. В. Терміни в романі П. Загребельного “Розгін”. *Культура слова*. 1977. № 13. С. 35–42.
5. Куньч З. Детермінологізація як механізм художньої образності (на матеріалі роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»). *Термінологічна актуалізація української мовної дійсності: монографія* / Фаріон І. Д., Куньч З. Й., Василюшин І. П., Микитюк О. Р., Ментинська І. Б. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2020. 232 с.
6. Українська мова. Енциклопедія / Ред. колегія: В. М. Русанівський (співголова) та інші. Київ: Ввид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
7. Олексенко В.П. Функції детермінологічної лексики у творах херсонських поетів. *Філологічні студії*. 2011. № 6. С. 647–658.
8. Сайт «УкрЛіб» / Хвильовий Микола: Україна чи Малоросія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2740> (дата звернення: 11.05.2022).
9. Пігур М. В. Детермінологізація лексики в художньому тексті (на матеріалі творів Ліни Костенко). *Science and Education a New Dimension*. 2020. № 217. С. 59–61.
10. Сайт «ЛітАкцент» / Літературна дискусія в шаржах і пародіях. URL: <http://litakcent.com/2017/02/16/literaturna-diskusija-v-sharzhah-i-parodijah/> (дата звернення: 11.05.2022).
11. Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т.I-XI.
12. Сайт «Словопедія» / Що таке Герострат. URL: <http://slovopectia.org.ua/33/53395/32910.html> (дата звернення: 11.05.2022).

Kurivchak S.-M. T., Bulyk-Verkhola S. Z. THE PHENOMENON OF DETERMINOLOGIZATION IN THE PAMPHLET OF MYKOLA KHVYLOVYI "UKRAINE OR MALORUSSIA"

The article is devoted to the phenomenon of determinologization in Mykola Khvylovyi's pamphlet "Ukraine or Malorussia", as linguists have not yet researched this phenomenon in the texts of aforementioned writer-publicist. Determinologization is the loss of the term its definition and the transition from scientific discourse to general vocabulary. The dynamics of vocabulary are provided by interconnected and continuous processes of terminologisation and determinologisation, id est movements from the periphery to the core of the language system and from the core to the periphery.

Depending on how much and how exactly the meaning of the word has changed, there are three levels of determinologisation – functional (use of terms in the literal sense, but outside their terminological field), lexical-semantic (terms partially lose their definiteness when metaphorical or metonymic transference acquires general meaning; there are objective, predicative and attributive determinisms) and semantic-stylistic (terms lose their definite features and enrich speech, in particular publicistic, with stylistic figures).

The focus is on how the writer successfully used the terms of different thematic groups in the publicistic text: medical, biological, religious terms have lost their definitive and systemic characteristics and acquired emotional and expressive nuance. Here is the exploring of the new meaning of the terms used and how they were combined with other words in one sentence and the opinion that the author intended to express. It is determined which stylistic figures form terms due to partial change or complete loss of their definition. Semantic and stylistic determinologisation leads to the emergence of tropes and stylistic features, among which in the Mykola Khvylovyi's pamphlet "Ukraine or Malorussia" are numerous examples of metaphor, metonymy, irony, antithesis, personification.

The phenomenon of determinologization in publicistic speech gives the author's text a new, often emotionally expressive sound, and is also productive for the development of quantitative and qualitative changes in our language.

Key words: *determinologization, term, publicistic text, determinism, stylistic features.*